

BELEIDSPLAN SOCIAAL VEILIGE SCHOOL

Juni 2016

Inhoud

Inleiding.....	2
Hoofdstuk 1: De Ladder; een Sociaal Veilige School.....	3
Inleiding.....	3
1.1 Wat verstaan we onder ‘fatsoenlijk gedrag’	3
Hoofdstuk 2 Belangrijke uitgangspunten kanjertraining	4
Inleiding.....	4
2.1 Kanjerafspraken.....	4
2.2 Wereld van vertrouwen en wereld van wantrouwen	4
2.3 De Kanjerpetten	6
2.4 Onderwerpen die bij de kanjertraining aan de orde komen zijn:	7
2.4.1 Social Media in de kanjertraining	7
2.5 Kanjertraining op De Ladder.....	9
2.6 Kanjercoördinatoren	9
2.7 Sociaal Leerling volg systeem	9
Hoofdstuk 3 Pestgedrag en oplossingsgericht werken	10
Inleiding.....	10
3.1 Pesten.....	10
3.2 Signaleren van pesten	10
3.3 Oplossingsgerichte aanpak.....	11
3.4 Voorkomen van pesten en bevorderen van een veilige sfeer	11
3.5 Wat verwachten we van de leerkrachten op school?	12
3.6 Samenwerking ouders en school.....	13
3.7 Richtlijnen bij herhaaldelijk grensoverschrijdend gedrag van een leerling.	13
3.8 Geen excuus voor wangedrag	14
3.9 Wat wordt van u als ouder verwacht?	14
3.10 Wat leren kinderen op de Ladder met betrekking tot omgaan met vervelend gedrag?	16

Inleiding

In augustus 2015 dienen volgens de Nederlandse wet alle scholen een pestprotocol te hebben op basis van een goedgekeurd anti pestprogramma. De Ladder werkt met de Kanjertraining. Dit is door het Nederlands Jeugd Instituut (NJI) goedgekeurd als anti-pestprogramma. Het pestprotocol is een onderdeel van dit beleidsplan sociaal veilige school.

De Ladder streeft naar een positieve, opbouwende sfeer met duidelijke grenzen voor alle betrokkenen. We doen dit enerzijds binnen de kaders van de wet en anderzijds binnen het kader van de Kanjerafspraken. In 2003 is De Ladder gestart met de eerste versie van de Kanjertraining. Toen was een deel van het team opgeleid tot kanjertrainer. In 2011 is de kanjertraining vernieuwd. In 2013 zijn *alle* leerkrachten en directie van De Ladder geschoold of bijgeschoold om Kanjertraining te mogen geven. In 2017 vindt in het hele team een laatste nascholing plaats tijdens de studiedag om officieel Kanjerschool te worden.

De uitgangspunten, afspraken en werkwijze om te komen tot een sociaal veilige school staan beschreven in dit beleidsplan. Dit plan beschrijft hoe er preventief gewerkt wordt om sociaal onwenselijk gedrag te voorkomen en te bestrijden.

Wanneer toch ongewenst gedrag optreedt en het gedrag hardnekkig blijkt te zijn, treedt een pestprotocol in werking. Dit protocol is er op gericht dat onwenselijk gedrag stopt. Het is curatief van karakter. Het leidt tot een stappenplan wat er toe moet leiden dat het ongewenste gedrag stopt. De stappen die dan worden gezet zijn in het pestprotocol beschreven.

Uitgangspunten van het beleidsplan sociaal veilige school en het pestprotocol zijn besproken met het team in november 2014. Daarop zijn reacties gekomen en is geïnventariseerd wat de leerkrachten verstaan onder een sociaal veilige school. Met ouders zijn tevens drie stellingen rondom dit thema aan de orde geweest. Uitkomsten van deze inventarisaties zijn in dit document verwerkt. Voordat het document is vastgesteld, is advies gevraagd aan de medezeggenschapsraad. De MR heeft omgang met sociale media in 2015 als specifiek ontwikkelpunt aangedragen.

In april 2016 is dit document opnieuw besproken in het team. De visie van de school *'Ik- samen met de ander- kan het!* sluit goed aan bij de Kanjervisie. De leerkrachten zijn tevreden over het verloop van de lessen en de wijze waarop het Kanjeronderwijs gestalte krijgt. Het document is op een aantal kleine wijzigingen na, onveranderd gebleven. De inspectie van het onderwijs heeft in maart 2016 geconstateerd dat De Ladder zowel op het schoolklimaat als op de veiligheid 'goed' scoort. De inspectie zegt hierover het volgende:

'Het team zorgt voor een stimulerend en positief schoolklimaat. Er zijn duidelijke regels, zichtbaar geborgd in de school. Afspraken worden nagekomen. De positieve sfeer in de school is in alle gesprekken bevestigd. De veiligheid is gewaarborgd met een preventief en curatief veiligheidsbeleid. Onderdeel daarvan is een regelmatige meting van de veiligheidsbeleving van personeel en leerlingen. Verbetering op dit punt is mogelijk door met regelmaat schoolbreed de incidenten te evalueren en indien nodig vertalen in een aanpassing van het beleid'

De aanbevelingen vanuit de inspectie zijn opgenomen in dit beleidsplan sociaal veilige school.

De Kanjer coördinatoren,
Marry Grasman
Marcha van Merrienboer
Lianne van den Essenburg

Hoofdstuk 1: De Ladder; een Sociaal Veilige School

Inleiding

Oecumenische basisschool De Ladder is een sociaal veilige school waarin onderling vertrouwen tussen leerkrachten, ouders en kinderen de basis is. Dit betekent dat uitgegaan wordt van het goede in iedereen en dat de ander het ook goed bedoelt. Vanuit dit klimaat van vertrouwen wordt een kind, ouder en leerkracht gezien en gehoord. Er is oog voor de eigenheid van ieder kind. Ouders en leerkrachten werken samen om voor het kind een optimale leer en speelplek te creëren. In een veilige school kan ieder zichzelf zijn, met de eigen unieke talenten en eigen gedrag met respect voor de ander.

Er zijn duidelijke afspraken over gewenst en fatsoenlijk gedrag en er zijn consequenties als deze worden overtreden.

De directie en de leerkrachten hebben een voorbeeldfunctie. Zij zien de sociale omgang als een proces waarin fouten gemaakt worden en samen geleerd wordt hoe fouten worden opgelost en hoe op een fatsoenlijke manier met elkaar wordt omgegaan.

1.1 Wat verstaan we onder 'fatsoenlijk gedrag'

Het uitgangspunt bij de Ladder is 'de wereld van vertrouwen'. Deze term komt uit de kanjertraining en hiermee wordt het volgende bedoeld; *'Een manier van omgaan met elkaar waarbij uitgegaan wordt van gelijkwaardigheid, respect en vertrouwen'*.

De regels die gelden in 'de wereld van vertrouwen' zijn:

- We vertrouwen elkaar
- We helpen elkaar
- We werken samen, niemand speelt de baas
- We hebben plezier, niemand lacht een ander uit
- Iedereen doet mee, niemand doet zielig

Deze uitgangspunten van de kanjertraining helpen bij het vormgeven van een sociaal veilig klimaat. Duidelijk wordt gesteld dat de leerlingen ten opzichte van elkaar niet de baas zijn. De leerkracht daarentegen is op school 'de baas/het gezag' en de ouders zijn dat thuis.

Net als op elke plek waar mensen samen leven of werken is 'de wereld van wantrouwen' ook aanwezig. Hiermee bedoelen we de momenten waarop gereageerd wordt vanuit boosheid/irritatie, angst of wantrouwen. Deze 'wereld' wordt door leerkrachten herkend en erkend en gezien als een moment waarop we samen kunnen leren. Met behulp van diverse aanpakken uit de kanjertraining herstellen we het vertrouwen en kunnen we vandaaruit verder. Een school zonder ruzie en onenigheid is een illusie. De realiteit is dat ook pesten bestaat. Dit onderkennen we en we leren de kinderen hiermee om te gaan. We zien dit als een proces waarin iedereen iets te leren heeft.

Hoofdstuk 2 Belangrijke uitgangspunten kanjertraining

Inleiding

De Kanjertraining heeft een heldere aanpak die goed aansluit bij de doelstellingen van het onderwijs en de belevingswereld van het kind. De Kanjermethode heeft de volgende doelen die na een goed doorlopen programma kunnen worden bereikt:

- Leerlingen durven zichzelf te zijn.
- Leerlingen voelen zich veilig.
- Leerlingen voelen zich bij elkaar betrokken.
- Leerlingen kunnen hun gevoelens onder woorden brengen.
- Leerlingen krijgen meer zelfvertrouwen.
- De leerkracht wordt gerespecteerd.
- Pestproblemen worden hanteerbaar.

Ook ondersteunt de Kanjertraining algemene opvoedingsnormen. De uitgangspunten worden gewaardeerd en erkend door de ouders.

2.1 Kanjerafspraken

De kanjerlessen versterken het onderlinge vertrouwen en het besef dat het goed is elkaar te helpen. Binnen dat kader speelt niemand de baas, heeft iedereen plezier met elkaar en is niemand of blijft niemand zielig. Ofwel de kanjerafspraken!

2.2 Wereld van vertrouwen en wereld van wantrouwen

In de wereld van vertrouwen is er respect, gelijkwaardigheid en gedragen we ons als een kanjer. In de wereld van wantrouwen is er geen respect en voelen mensen zich bovengeschikt of ondergeschikt aan een ander.

De realiteit geeft aan dat we samen willen leven in de wereld van vertrouwen en dat we gedurende de dag meerdere malen in de wereld van wantrouwen terecht komen. We voelen ons angstig, geïrriteerd, boos of machteloos. We herkennen de wereld van wantrouwen en werken eraan terug te naar de wereld van vertrouwen.

Er is als het ware een voortdurende strijd tussen de mentaliteit van het recht van de sterkste en de cultuur van wederzijds respect. Feitelijk gaat het om de vraag die al duizenden jaren bestaat; loont geweld of loont geweld niet. Er is 'the winner takes it all', de sterkste kan bepalen wat een ander (de zwakkere) moet doen.

In het midden, tussen het recht van de sterkste en de cultuur van wederzijds respect, plaatsen we de opvatting; 'oog om oog, tand om tand'. In deze opvatting loont geweld niet, omdat je met gelijke munt wordt terugbetaald.

Bij de cultuur van wederzijds respect is de opvatting: 'van de meeste tegenslag in het leven kun je leren'. Zoek elkaars geluk. Doe elkaar recht. Het is goed als een oplossing is gevonden waarbij iedere partij zich ook goed voelt. Wees aardig en welgemanierd. In deze opvatting wordt geweld zinloos. Dit leren we in de kanjertraining en op school.

Dit doen we wel					
Wel op school en overal	Ik	Klas	Jouw juf of meester	Ouders	
Dit doen we niet					
Niet op school en nergens	Motor	Klas	Jouw juf of meester	Ouders	
		Benzinepomp			

Mocht een leerling zich niet willen houden aan de eenvoudige afspraken zoals weergegeven in de smileys, dan wordt dat met de ouders van het betreffende kind besproken. Dan treedt het pestprotocol in werking. (Zie daarvoor ook het 'pestprotocol'). In het gesprek wordt ervan uitgegaan dat de ouders met de school willen meedenken om een oplossing te zoeken die goed is voor het eigen kind, andere kinderen, de leerkracht, de school en de buurt.

"Het is prima dat jouw vrienden het leuk vinden wat jij bedenkt en doet, maar als de rest van de klas dat niet leuk vindt, evenals jouw juf of meester, (en jouw ouders als die erachter komen) dan gaan we dat niet doen op school."

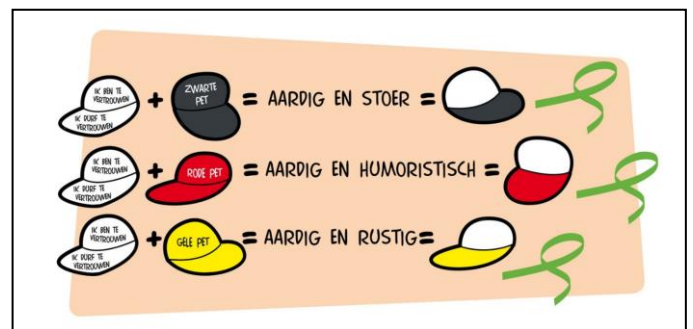
"Geef geen benzine aan vervelend lopende motortjes. Je blijft fatsoenlijk en je laat je niet bepalen door je uitdager(s)".

2.3 De Kanjerpetten

Om in gesprek te gaan over gedrag bij kinderen maken we bij de Kanjertraining gebruik van petjes met vier verschillende kleuren. Wanneer er zich een probleem of stressvolle situatie voordoet hebben we een keuze om verschillend te reageren. Binnen de psychologie wordt dit coping genoemd. Zolang wordt gehandeld vanuit vertrouwen en op basis van wederzijds respect zijn deze verschillen tussen mensen goed en waardevol. Wanneer zo wordt gehandeld noemen we dat binnen de Kanjertraining iemand die een drager is van de witte pet. Iemand die zichzelf is, die te vertrouwen is en anderen vertrouwt. Kortom; zo iemand is een kanjer.

Een kanjer zijn kan op verschillende manieren. Jezelf zijn in combinatie met de zwarte pet. Dan is de reactie vanuit een stoere manier. Iemand vertoont leiderschapsgedrag, geeft grenzen aan, maakt plannetjes en is ondernemend. Zolang naast de zwarte pet ook de witte pet van het vertrouwen aanwezig is, zullen deze kinderen zich op een heel positieve en krachtige wijze gedragen.

Wanneer de witte pet (de wereld van vertrouwen) ondergeschikt wordt aan de zwarte pet, (de wereld van wantrouwen) dan zien we bazig gedrag. Er wordt geen rekening gehouden met een ander. Wat we dan zien is agressief en grensoverschrijdend gedrag, het geven van een grote mond. Zo'n iemand zich laat leiden door; het is winnen of verliezen, het is de baas zijn of knechtje, het is bepalen of bepaald worden. In kanjertermen wordt dat 'de pestvogel' genoemd.

Een kanjer in combinatie met de rode pet is vol levenslust, met een goed gevoel voor humor. Iemand die van gezelligheid houdt, optimistisch is en de kunst van het relativeren verstaat. Zolang naast de rode pet ook de witte pet van het vertrouwen aanwezig is, zullen deze kinderen op een hele positieve en opgewekte manier weten te reageren.

Wanneer echter de witte pet (de wereld van vertrouwen) ondergeschikt wordt aan de rode pet, (de wereld van wantrouwen) dan wordt onverantwoordelijk, meeloop en clownesk gedrag zichtbaar. Iemand die grappig doet ten koste van anderen of meelacht met alles wat er gebeurt. De rode pet heeft als opvatting; het moet leuk zijn en je hoort er pas bij als je leuk wordt gevonden. In kanjertermen wordt dat ook wel 'het aapje' genoemd.

Een kanjer in combinatie met een gele pet is vriendelijk, bescheiden en aardig. Zolang naast de gele pet ook de witte pet van het vertrouwen aanwezig is, zullen deze kinderen op een hele positieve en rustige manier weten te reageren.

Wanneer de witte pet (de wereld van vertrouwen) ondergeschikt wordt aan de gele pet, (de wereld van wantrouwen) dan zien we kinderen die geen weerwoord hebben, stil en verlegen zijn. Ze voelen zichzelf zielig, slachtoffer. In kanjertermen wordt dat ook wel 'het konijntje' genoemd. De gele pet heeft opvattingen als; we moeten allemaal lief doen en vredig met elkaar omgaan.

2.4 Onderwerpen die bij de kanjertraining aan de orde komen zijn:

- Jezelf voorstellen/jezelf presenteren.
- Iets aardigs zeggen en met een compliment weten om te gaan.
- Met gevoelens van jezelf en met de gevoelens van de ander weten om te gaan.
- Ja en nee kunnen zeggen. JA als je iets prettig vindt, en NEE als je iets vervelend vindt.
- Je mening vertellen, (maar niet altijd).
- Een ander durven vertrouwen en te vertrouwen zijn.
- Samenwerken.
- Vriendschappen: goede vrienden, onderhouden vriendschap, kwijtraken vrienden.
- De kunst van vragen stellen/belangstelling tonen. Probeer een ander te begrijpen.
- Kritiek durven en kunnen geven en te ontvangen. Voordeel doen ontvangen kritiek
- De kunst van antwoord geven/vertellen. Laat je begrijpen door een ander.
- Zelfvertrouwen, zelfrespect, trots zijn.
- Leren stoppen met treiteren.
- Uit slachtofferrollen stappen en het heft in eigen handen nemen.

2.4.1 Social Media in de kanjertraining

In de kanjertraining wordt in groep 8 uitdrukkelijk aandacht besteed aan internet gebruik. In hoofdstuk 6 in de kanjertraining komt feitelijk alles aan de orde wat met social media te maken heeft: Whatsapp gesprekken, twitter en internetsites. Net als met andere onderwerpen, worden de kinderen actief betrokken door voorbeelden uit te spelen, situaties te bespreken en samen afspraken te maken over omgang met elkaar via social media.

Jongeren hebben op dit moment meer verstand hebben van internet dan veel ouderen. Er is feitelijk al een generatiekloof op dit gebied tussen 10- jarigen en 20-jarigen. Opvallend is het gegeven dat jongeren goed zijn in het gebruik van social media, maar niet goed weten hoe het werkelijk in elkaar steekt. Hierbij hebben ze hulp nodig van elkaar en van volwassenen.

De sociale interacties op social media verschillen feitelijk niet veel van de face tot face interacties. Zo kunnen we de oplossingsstrategieën die in eerdere jaren geleerd zijn om met sociale situaties om te gaan, vertalen naar de manier waarop kinderen met social media om gaan. Bijvoorbeeld: geen benzine geven om escalatie te voorkomen ofwel stoppen met een negatief Whatsapp gesprek. Op social media flappen emotionele reacties er gemakkelijk uit. Weinig zelfbeheersing, veel emotie komen in hoog tempo langs. De ongeremde mens komt naar boven. Hiermee moet worden omgegaan. Bijvoorbeeld door je zelf te leren beheersen: de vraag wie is de baas over jou: je mobiel of jijzelf?

In het hoofdstuk over social media in de Kanjertraining worden kinderen eraan herinnerd dat: zelfbeheersing een groot goed is in het gebruik van social media;

- je niet altijd weet van wie een bericht afkomstig is;
- dat niet alles kan op internet;
- dat er een oplossing is als je wordt lastig gevallen op internet;
- dat er afspraken zijn te maken voor goed gebruik van internet.
- dat je hulp kan vragen aan een ander

De Kanjertraining is van mening dat ruzies vanuit Whatsapp groepen of internet uiteindelijk in de klas terecht komen. Dus de school (samen met ouders en kind) zal hierin iets moeten doen. In gesprek met elkaar en het bespreken van situatie en het maken van afspraken biedt hierin ondersteuning.

De drie types hork (zwarte pet) en meeloper/opjutter (rode pet) en pineut (gele pet) zie je terugkomen in situaties via social media.

Praktische tips voor leerkracht, ouders en kinderen:

De kernvraag aan de hork en de opjutter is:

Willen jullie hier wel of niet mee stoppen? Kernopdracht aan de hork en de pineut is: jullie zullen elkaar moeten respecteren of je wilt of niet. Vrienden hoeft je niet te worden, maar je laat elkaar met rust.

De kernopdracht aan de pineut is:

- zoek steun als zoiets jou weer overkomt. En waar vind jij die steun?
- laat je niet op de kast jagen
- blokkeer vuilchatters.

De kernopdracht aan de meeloper is:

Als jij een goede vriend bent, dan geef je geen steun aan hufterig gedrag van je vrienden. Als jij een goede vriend bent, dan help je jouw vrienden door te zeggen: "Nu moet je hiermee stoppen, je gaat wat mij betreft te ver!" Onthoud beste meeloper: slechte vrienden zijn het altijd met elkaar eens. Slechte vrienden zijn bang voor elkaar. Slechte vrienden durven elkaar niet te corrigeren. Zorg ervoor dat je een goede vriend wordt.

De kernopdracht aan de ouders is:

U spreekt met respect over elkaars kinderen en opvoeding en helpt de school een oplossing te zoeken die goed is voor uw kind, de klas, de school, de leerkracht, de buurt.

De kernopdracht van de school is:

Maak het bespreekbaar in de klas.

De Kanjertraining heeft als vuistregel dat wij niet zozeer het kwaad hoeven te bestrijden, maar dat we onszelf de vraag moeten stellen hoe het komt dat wijzelf mee doen.

Samengevat: veel oefenen in zelfbeheersing en stoppen met benzine geven.

2.5 Kanjertraining op De Ladder

Wekelijks kanjerlessen

Vanaf groep 1 t/m groep 8 krijgen de kinderen wekelijks een Kanjerles. Hierbij wordt de methode gevolgd zoals deze is ontwikkeld. Middels verhalen, gesprek, oefeningen, rollenspellen komen onderstaande sociale onderwerpen aan de orde.

- Specifieke kanjerkringen
Inzetten kanjerkringen of oefeningen om een goede leer- en speelomgeving te creëren. Specifiek bij pestgedrag in de groep, beheersing kunnen opbrengen of omgaan met boosheid.
- Kanjer van de week of dag
Een kind wordt in het zonnetje gezet en andere kinderen geven complimenten.
- Kanjerdiploma;
In alle groepen krijgen de kinderen aan het einde van het jaar een diploma. Elk leerjaar staat er een specifiek onderwerp centraal. Tijdens een speciale kanjerkring wordt de kinderen gevraagd te laten zien wat ze geleerd hebben dit jaar. De leerkracht is vrij om dit naar eigen inzicht vorm te geven. De kinderen krijgen in hun rapport het diploma.
- Intervisie
Leerkrachten hebben tijdens de collegiale consultatie, vijf keer per jaar, op gestructureerde wijze uitwisseling
- Klassenbezoeken
Jaarlijks zijn er onderlinge klassenbezoeken om van en met elkaar te leren. De kijkwijzer bestaat uit drie onderdelen waarvan een deel speciaal gericht is op het sociale klimaat.
- Betrekken ouders
Het betrekken van ouders bij het pedagogisch klimaat in de school wordt gestimuleerd. Zo hebben ouders 1 keer per jaar de mogelijkheid een kanjerkring in de klas bij te wonen.

2.6 Kanjercoördinatoren

De Ladder heeft 3 kanjercoördinatoren. Marry Grasman, Lianne van den Essenburg en Marcha van Merrienboer.

Zij hebben als taak de uitgangspunten van de Kanjertraining te 'bewaken' en een voortrekkers rol te spelen bij de ontwikkeling van de Ladder tot een school waarin wordt gewerkt en gespeeld in een kanjeromgeving. Zij begeleiden leerkrachten, leerlingen en zijn vraagbaak voor ouders.

2.7 Sociaal Leerling volg systeem

Twee maal per jaar vult de leerkracht Kanvas (Kanker volg- en adviesstelsel) waarbij gekeken wordt naar opvallende scores van leerlingen of samenstelling in de groep. Leerlingen vanaf groep 5 vullen tevens een leerlingen vragenlijst in en een sociogram. De uitslagen per groep wordt besproken in de leerling bespreking met de IB-er.

Hoofdstuk 3 Pestgedrag en oplossingsgericht werken

Inleiding

Het pestprotocol is onderdeel van het protocol Sociaal Veilige School De Ladder. Het is opgesteld om goed te kunnen reageren op situaties waarin een kind wordt gepest of pest. Dit protocol sluit aan bij de Kanjermethode. Zie bijlage pestprotocol.

3.1 Pesten

Definitie van pesten: Een kind wordt gepest wanneer dit herhaaldelijk last heeft van negatieve acties van een ander (fysiek, verbaal of psychologisch) die op hem gericht zijn en waarbij de macht ongelijk is verdeeld.

Plagen of pesten

Wanneer is er nu sprake van plagen en wanneer is er sprake van pestgedrag? Het is belangrijk om het verschil duidelijk te hebben, ook voor de kinderen zelf. Het meest eenvoudige onderscheid is dit: Plagen gebeurt in het zicht van de leerkrachten. Pesten gebeurt achter de rug van leerkrachten. Daarom weet een leerkracht zelden uit zichzelf wat er zich precies afspeelt tussen de kinderen onderling. De leerkracht moet hierover worden geïnformeerd door de leerlingen zelf.

De Kanjertraining gaat ervan uit dat in de meeste gevallen wanneer een kind zich gepest voelt, de ‘pester’ niet de bedoeling heeft de ander pijn te doen. Wanneer de gevolgen voor de gepeste duidelijk worden gemaakt aan de pester, zijn de meeste kinderen bereid hiermee te stoppen. En als dat niet voldoende is, dan wordt duidelijk gemaakt wat de sociale gevolgen voor de pester zelf zullen zijn.

Pesten gebeurt per definitie achter de rug van degene die kan ingrijpen, zoals een vader/moeder, juf of meester.

Dat betekent dat er goed moet worden samengewerkt tussen school en ouders en dat kinderen moet worden geleerd hoe zij kunnen aangeven dat zij zich gepest voelen, of merken dat er in hun omgeving wordt gepest.

Cruciaal in het ontstaan en het in stand houden van pesten zijn de reacties van leeftijdsgenoten op de pester (rode petten). Zolang deze het pesten blijven aanmoedigen is het voor de pester moeilijker om hiermee te stoppen. Heerst er in een klas een mentaliteit van respect en vertrouwen, dan zal er minder gepest worden dan wanneer er een onveilige sfeer heerst waarin kinderen zich moeten bewijzen en bezig zijn met hun status in de groep.

3.2 Signaleren van pesten

De Ladder laat leerlingen vanaf groep vijf, twee keer per jaar de leerlingenvragenlijst invullen van het Kanjer volg- en adviessysteem (KANVAS). Op deze manier brengt de school stelselmatig in kaart of kinderen zich gepest voelen, bang zijn gepest te worden en of ze zelf aangeven te pesten. De school is ook alert op hoge scores op ‘ongelukkig somber’, die kunnen duiden op gepest worden. Kinderen en/of ouders kunnen in gesprek met de leerkracht aangeven wanneer zij denken gepest te worden. De rol van de kanjercoördinator is: ondersteunen van processen op het gebied van oplossen van

pestgedrag. Begeleiding kan geboden worden aan kinderen, ouders en leerkrachten. De kanjercoördinator kan door alle bovengenoemde betrokkenen worden aangesproken voor ondersteuning. In overleg met de leerkracht wordt een plan gemaakt en besproken met kind en ouders.

3.3 Oplossingsgerichte aanpak

De school zet middels de Kanjerlessen in op het versterken van het onderling vertrouwen en het besef dat het goed is elkaar te helpen. Binnen dat kader speelt niemand de baas, hebben we plezier met elkaar, en is niemand zielig. Duidelijk wordt gesteld dat de leerlingen ten opzichte van elkaar niet de baas zijn. De leerkracht daarentegen is op school “de baas/ het gezag” en de ouders zijn dat thuis.

Als een conflict zich tussen kinderen afspeelt dan zal de school kiezen voor een oplossingsgerichte aanpak. Dat wil zeggen: de school zoekt een oplossing die alle partijen (zo veel mogelijk) recht doet, en borgt gemaakte afspraken. Een oplossingsgerichte aanpak is te onderscheiden van een wraak- en haatgerichte aanpak (vormen van bedreiging en kwaadsprekerijen) of een zeurgerichte aanpak (indirecte kwaadsprekerijen en slachtofferschap). Kortom: doe elkaar recht.

Kijk naar het proces; van “fouten” kun je leren.

De school kiest er niet voor om kinderen te beoordelen als behorend bij ‘kwaad of goed’. Ieder mens maakt wel eens fouten. Kinderen zijn in emotioneel opzicht ‘onder en boven de wet’. De weg van de mens en die van het kind in het bijzonder, gaat met vallen en opstaan. Kinderen hebben het recht daarin te worden begeleid en te worden opgevoed. Ouders hebben die opvoedingsplicht evenals leerkrachten.

In gesprek met kinderen (en ouders) wordt de voorwaarde gehanteerd dat binnen de kaders van de Nederlandse wetgeving veel mag zolang je rekening houdt met elkaar. Niemand hoeft zich onveilig te voelen door het gedrag van de ander. Kortom; ieder gedraagt zich, iedereen is de baas over zichzelf en houdt rekening met anderen. Dat betekent dat de eigenimpulsen worden herkend en beheerst of er wordt geleerd er mee om te gaan, zodat het niet over de grenzen van anderen heen gaat. Deze anderen zijn:

- De klasgenoten en andere leerlingen op school;
- De leerkrachten, de directie, de ouders van andere kinderen;
- De (eigen) ouders, die trots op hun kind kunnen zijn. Omdat die iemand is die is te vertrouwen, die het hele verhaal vertelt en niet toevallig het belangrijkste stukje even niet;
- Mensen die op eenzelfde manier doen, maar ook mensen die anders doen.

3.4 Voorkomen van pesten en bevorderen van een veilige sfeer

Met behulp van de kanjerlessen doet de school aan preventie. Kernpunten in de aanpak als het gaat om pestproblematiek voorkomen zijn:

- De Kanjerafspraken.
- Denk positief over jezelf en de ander.
- Pieker niet, maar deel je zorgen met de ander, bij voorkeur met je ouders.
- Denk oplossingsgericht.
- Geef op een nette manier je mening en doe je voordeel met kritiek die je krijgt.

Kinderen leren verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen gedrag en leren het eigen gedrag te herkennen en beheersen. Naarmate de kinderen ouder worden neemt hun verantwoordelijkheid toe en die van de leerkrachten en ouders af.

Om kinderen te helpen vormen zij een duo in de vorm van een maatje/buddy/tutor (bemiddeling). Elk jaar wordt vanaf groep 4 in een kanjerkring vastgesteld wie iemands maatje is. Alle kinderen hebben een maatje, niet iedereen is een maatje voor een ander.

De school maakt onderscheid tussen onvermogen en onwil. Is er sprake van onvermogen, dan mag deze leerling erop vertrouwen dat hiermee rekening wordt gehouden. Deze leerling heeft veel te leren in een moeizaam proces. De omgeving heeft daar begrip voor.

Is er sprake van onwil dan krijgt deze leerling een grens gesteld, ook als dat samengaat met onvermogen. Bij onwil kan geen beroep meer worden gedaan op begrip vanuit de omgeving. Die rek is eruit. Het kan namelijk niet zo zijn dat de omgeving overal rekening mee moet houden, en dat het onwillige kind om wat voor reden dan ook 'de eigen gang' mag gaan.

Ouders en leerkrachten wisselen uit over de sociale ontwikkeling van het kind tijdens ontwikkelingsgesprekken en indien nodig op andere momenten.

3.5 Wat verwachten we van de leerkrachten op school?

Voorbeeldgedrag

U mag verwachten dat de leerkrachten:

Respectvol omgaan met uw kind en met u als ouder.

Onderling respectvol met elkaar omgaan. Zij zijn zich bewust van het gezegde: "Een goed voorbeeld doet goed volgen."

Twee gedragstalen weten te spreken. De ene gedragstaal sluit aan op de wereld van wantrouwen of straatcultuur* (= directief: duidelijk, helder en grens stellend), de andere gedragstaal sluit aan op de wereld van vertrouwen of van wederzijds respect (richt zich op het geven van inzicht).

De kinderen uitnodigt om over te stappen naar de wereld van wederzijds respect.

Oplossingsgericht met voorkomende problemen omgaan en aan de slag gaan. Geen voedingsbodem geven aan zeurgerichte of wraak- en haatgerichte reacties.

Corrigeren van vervelend gedrag

Kinderen die zich misdragen worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid en hun verlangen het goede te doen. De meeste kinderen bedoelen het goed, maar 'het kan er behoorlijk brutaal uitkomen'. Daarin wijkt een kind niet af van veel volwassenen. Als zoiets zich voordoet, dan is het goed dat het kind wordt gecorrigeerd.

Consequentie bij overschrijding van de fatsoensnormen

Om leerlingen duidelijk te maken wat de normen zijn die gelden in de klas en op school kan straf gegeven worden. Hieronder verstaan we een korte interventie om duidelijk te maken waar de grens ligt. Afhankelijk van leeftijd en handeling van de leerling wordt een heldere consequentie gegeven. Een straf kan bestaan uit; zinvol nablijven, binnen blijven in de pauze, uitsluiten van een leuke activiteit. Indien er sprake is van structureel grensoverschrijdend gedrag worden ouders betrokken. (Zie het pestprotocol).

Aanleren van zelfredzaam gedrag

Omdat leerkrachten (en) ouders niet alles zien, is het van belang dat kinderen zelf ook zelfredzaamheid vertonen. Kinderen kunnen best aan elkaar vertellen dat ze last hebben van bepaald gedrag. Omdat kinderen (op een enkeling na) niet vervelend willen doen, zijn op dit niveau de meeste problemen op te lossen.

In de Kanjertraining die wekelijks plaatsvindt, wordt expliciet geoefend in rollenspelen hoe gereageerd kan worden op vervelend gedrag. Dit gebeurt met gedragsrollen met behulp van verschillende petten. En met behulp van de zes stappen van de 'pest-poster' (zie bij 'wat leren we in de klas').

Leerkracht bemiddelt tussen leerling en leerling

De leerkracht gaat ervan uit dat mensen (dus ook kinderen) elkaar niet dwars willen zitten. Kinderen hebben niet de bedoeling om vervelend te doen. In een conflict wordt daarom gevraagd naar bedoelingen van het kind. 'Is het jouw bedoeling om mij zo boos te maken? Is het niet jouw bedoeling? Doe dan anders. Is het wel jouw bedoeling, dan doe je het goed, maar dan heb je nu een probleem, want ik sta niet toe dat jij verder gaat op deze manier'.

Sommige correcties zijn kort en kunnen onder schooltijd plaatsvinden. Indien meer tijd wordt ingeschat kan dat ook gebeuren in de pauze of na school.

3.6 Samenwerking ouders en school.

De leerkrachten hebben ouders nodig om tot een goede oplossing te komen die goed is voor het kind, maar ook voor de andere kinderen, hun ouders, de leerkracht, de school en de buurt.

School en gezin halen voordeel uit een goede samenwerking en communicatie. Ook ouders hebben dus de verantwoordelijkheid om een pestprobleem bij de leerkracht aan te kaarten. Dit neemt niet weg dat iedere partij moet waken over haar eigen grenzen. Het is bijvoorbeeld niet de bedoeling dat ouders andermans kind een 'lesje gaan leren', met het doel de problemen voor het eigen kind op te lossen. Bij problemen van pesten of agressie zullen de leerkrachten en ouders hun verantwoordelijkheid nemen en overleg voeren met elkaar, met het doel een goede oplossing te vinden die ook in de toekomst houdbaar is.

Voorbeeldgedrag van leerkrachten en ouders is van groot belang. Er zal minder worden gepest als duidelijkheid heerst over de omgang met elkaar (fatsoensnormen), waar verschillen worden aanvaard en waar ruzies niet met verbaal of fysiek geweld worden opgelost. Agressief gedrag van leerkrachten, ouders en leerlingen wordt niet geaccepteerd. Alle betrokkenen nemen duidelijk stelling tegen dergelijke gedragingen.

3.7 Richtlijnen bij herhaaldelijk grensoverschrijdend gedrag van een leerling.

In de vorm van onderstaand voorbeeld worden de richtlijnen duidelijk die op de Ladder gehanteerd worden bij herhaaldelijk grensoverschrijdend gedrag. Hierbij worden ouders betrokken om tot een oplossing te komen.

Hoe klink dat?

Correcte reactie van de leerkracht op excuus van kinderen voor hun wangedrag.

Reactie kind: Maar hij/zij daagt mij uit!

JUF/meester: Je laat je uitdagen en opjutten. Doe alsof de opjutter een radio is. Je hoort het wel, maar luistert niet.

Reactie kind Ik deed het wel, maar hij/zij vertelde niet dat ik moest stoppen.

JUF/meester: Je moet rekening leren houden met gevoelens van een ander. Als iemand niet blij kijkt, dan moet jij je afvragen of het wel leuk is wat jij allemaal doet.

Reactie kind: Maar hij/zij deed het ook bij mij.

JUF/meester: Natuurlijk hoef jij het niet over je kant te laten gaan. Maar dan ZEG je er iets van. Je gaat niet schelden, zeuren, huilen, roddelen. En gaat het door? Dan haal jij je schouders op en denkt: jammer dan. Je stapt naar je maatje. Wordt het heel erg? Dan stap je naar de juf of meester. En die weten van wanten. Daar mag je op vertrouwen.

Reactie kind: Ik deed het wel, maar ik deed het niet alleen. Waarom moet u mij weer hebben?

JUF/meester: Ik ben niet van plan om slecht over je te denken. Maar ik ben ook een soort scheidsrechter waar je de discussie niet mee aangaat. Anders gezegd: als je iets doet wat niet helemaal de bedoeling is en ik zie dat, dan ga je daarover met mij niet in discussie.

3.8 Geen excuus voor wangedrag

Onderstaand overzicht komt uit werkboek 1, van groep 6

Er is geen enkele reden om een ander het leven zuur te maken. Daarmee ben ik het eens, maar in mijn geval is het anders want...		
ik heb een stoornis, dus mag het.	☐ Mee eens	☐ Niet mee eens
ik ben speciaal, dus mag het.	☐ Mee eens	☐ Niet mee eens
mijn ouders zijn gescheiden, dus mag het.	☐ Mee eens	☐ Niet mee eens
ik word niet begrepen, dus mag het.	☐ Mee eens	☐ Niet mee eens
ik heb een geloof, dus mag het.	☐ Mee eens	☐ Niet mee eens
ik heb slechte cijfers, dus mag het.	☐ Mee eens	☐ Niet mee eens
ik ben nu eenmaal zo, dus mag het.	☐ Mee eens	☐ Niet mee eens
ik heb nog een andere mening. ik vind dat je een ander mag bedreigen, vernederen, lastig vallen, bestelen, beledigen als...		

Het moet hoe dan ook duidelijk zijn dat er geen enkel excuus is voor wangedrag.

3.9 Wat wordt van u als ouder verwacht?

Het oplossen van conflicten tussen kinderen is zelden een probleem wanneer op basis van het voorgaande met elkaar wordt overlegd. Van de ouders wordt verwacht dat zij zich aan de volgende vuistregels houden:

- U oefent zich in zelfbeheersing. Dat betekent dat u het recht niet heeft andermans kind, een andere ouder of een leerkracht verbaal of fysiek te overdonderen/aan te vallen. Het wordt helemaal een drama als u zich misdraagt in aanwezigheid van andere kinderen.
- U spreekt in positieve zin over andermans opvoeding en andermans kind. Dat doet de school ook over u en uw kind. Kunt u dat niet, dan houdt u uw mond. Meent u toch het recht te hebben kwaad te spreken op basis van vermeend onrecht dat u is aangedaan, dan bent u waarschijnlijk de oorzaak van alle emotionele opwindings.
- Als u zich zorgen maakt om het welzijn van uw kind, of het welzijn van andermans kind, dan overlegt u in eerste instantie met de leerkracht van uw kind en in tweede instantie met kanjercoördinator of directie van de school. Uitgangspunt daarbij is dat u in gesprek gaat met het doel een oplossing te zoeken die goed is voor u en uw kind, maar ook goed is voor de andere kinderen. De school is hierin uw medestander.

- U spreekt met respect over de leerkrachten die werkzaam zijn op De Ladder. Als ouder kent u het verschil tussen overleg waarin zorg wordt gedeeld/een oplossing wordt gezocht, en kwaadsprekerij/achterklap.

Eventueel kunt u zich in de kanjertraining verdiepen door gebruikt te maken van de informatie op school of via de www.kanjertraining.nl

Aanvullend: Als u opvoedt uit angst (= met mijn kind zal het niet goed komen), dan plaatst u uw kind in een zwakke positie.

Als u corrigeert vanuit gevoelens van ergernis en irritatie, dan zal uw kind zich afgewezen voelen.

Laat u zich door angst leiden in uw opvoeding, of door gevoelens van irritatie, dan is de kans aanwezig dat uw kind zelfbeschadigende gedachten zal ontwikkelen en opvattingen zoals: ik ben geen goed kind, mijn moeder/vader is niet trots op mij.

Vertrouw uw kind en geef uw kind de mogelijkheid om zelf te leren.

Los het niet op voor uw kind laat uw kind zelf fouten maken en zijn/haar kracht ontdekken.

Ervaringen uit de praktijk leer ons het volgende over het oplossen van pestgedrag:

- Kinderen die handelen uit onvermogen, zijn goed te corrigeren als hun ouders goed samenwerken met de leerkrachten.
- Kinderen die handelen uit onvermogen zijn moeilijk te corrigeren als hun ouders dat onvermogen als excuus voor vertoond wangedrag gebruiken.
- Kinderen die zich willen misdragen zijn snel te corrigeren (omdat er geen onvermogen meespeelt) als ouders op dezelfde lijn zitten als de school.
- Kinderen die zich willen misdragen, zijn niet te corrigeren als ouders het een probleem van school vinden. 'Val ons niet lastig met gezeur over ons kind. Ons kind mag zijn zoals het is!'.

Voorbeeld:

Een jongen wordt dag in dag uit gepest door een vijftal klasgenoten. Vraag aan dit vijftal: "Is het jullie bedoeling om deze jongen zo te treiteren dat hij bang wordt en nauwelijks nog naar school durft?"

"Nee, het is niet mijn bedoeling." Leerkracht: ".... Fijn, hoe ga je het nu oplossen met deze jongen?" Een andere leerling zegt echter: **"Ja, het is wel mijn bedoeling hem te treiteren, zodat hij bang wordt."** Leerkracht: "Daar ben je dan in geslaagd. Maar het kan niet. Ik geef je bedenktijd. Want ik begrijp nu dat jij de bedoeling hebt om deze leerling te treiteren?"

"Ja, dat is mijn bedoeling." Leerkracht: "Je gaat rustig nadenken over je antwoord. Misschien heb je een bijzondere reden. Misschien vind je het nodig om stoer te doen op dit moment. Na schooltijd kom je even bij me (of blijf even na)". Leerling krijgt bedenktijd. Leerkracht: "Je hebt kunnen nadenken. Wat ben jij van plan hier op school, is het nog steeds jouw bedoeling om deze jongen dwars te zitten? Is daar misschien een reden voor om dat zo op die manier aan te pakken?"

Leerling: "Hij is gewoon stom." Leerkracht: "Wat voor stomms doet hij dan. Kan hij daar iets aan veranderen? Of is het gewoon jouw bedoeling om hem dwars te zitten? Leerling reageert door te zeggen: "Nee, het is eigenlijk niet mijn bedoeling om te treiteren."

Leerkracht: "Gelukkig. Wat ga jij nu bij jezelf veranderen? En hoe herstel je het verdriet dat je hebt aangericht?"

Leerling houdt voet bij stuk. "Ja, het is mijn bedoeling. Want hij is stom." Leerkracht: "Jammer, ik bel nu je ouders op om te vragen of ze hier willen komen. Dan herhaal je hetgeen je tegen mij zegt, in aanwezigheid van je ouders."

Het hangt van het gesprek af met je ouders of je de klas nog in kunt komen.

Actie die nu moet worden ondernomen:

Contact opnemen binnen de organisatie met een van de volgende personen:

Adjunct-directeur, directeur, bouwcoördinator, mentor of ander persoon op school die vanuit "de lijn" (=hiërarchie) kan ondersteunen en bijstaan.

Contact opnemen met de ouder(s) van dit kind. Proberen ter plekke telefonisch of door middel van directe afspraak met de ouders te overleggen hoe nu verder te handelen. In contact met de ouders wordt verteld wat het probleem is en wat de bedoeling van hun kind lijkt te zijn. Aan de ouders wordt nadrukkelijk gevraagd of zij de bedoeling van hun kind (Ja of Nee), ondersteunen.

Zolang de ouders **niet** op school zijn geweest **wordt de leerling de toegang tot de klas ontzegd**. Dat kan bijvoorbeeld in een opvangklas, of iets dergelijks. Kern van deze laatste aanpak is de banden van deze leerling doorsnijden met de klasgenoten, zodat niet kan worden gemanipuleerd door deze leerling.

Reactiemogelijkheid 1 van de ouder

"Nee, natuurlijk ondersteunen wij dat niet."

Dan wordt een afspraak gemaakt met de ouders met het doel gezamenlijk tot een oplossing te komen, waarin het gedrag van het kind zich niet meer voordoet.

Reactiemogelijkheid 2 van de ouder

"Ja, u moest eens weten wat een idiote moeder die jongen heeft waar mijn kind het op heeft gemunt." (= Ik vind het goed wat mijn zoon doet.)

Ouders worden duidelijk gemaakt dat deze manier van reageren niet op prijs wordt gesteld.

Voorbeeld:

Leerkracht: "Begrijp ik hiermee dat u het goed vindt dat uw kind deze jongen zo treitert?"

Ouder: "U moest eens weten wat een rare moeder die jongen heeft. En zijn die andere leerlingen soms heilig?" Leerkracht: "Bedoelt u te zeggen dat u het gedrag van uw zoon/dochter goedkeurt?" Ouder: "Nee, dat niet, maar die leerling heeft een heel rare moeder, ik kan u verhalen vertellen, dat wilt u niet weten!"

Leerkracht: "Zoals u spreekt lijkt u het gedrag van uw zoon/ dochter niet af te keuren. Ik heb u niet uitgenodigd om kwaad te spreken over een moeder. Wat vindt u ervan dat uw kind een andere leerling het even zuur maakt?"

3.10 Wat leren kinderen op de Ladder met betrekking tot omgaan met vervelend gedrag?

Leerlingen gaan prettig en vervelend met elkaar om; dat is de realiteit. Bij vervelend gedrag leren wij de kinderen: 'Blijf rustig, haalt je schouders op. Sommige leerlingen zijn gewoon in de war. Maak je niet druk'. Als het door blijft gaan ga je naar je maatje of de meester/juf.

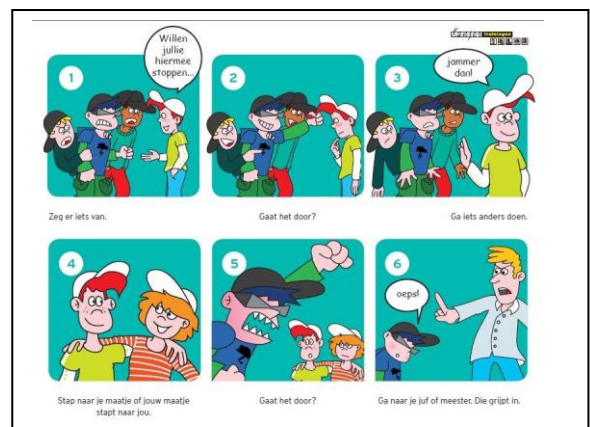
Tijdens rollenspelen in de kanjerkring leren kinderen rechtop te staan, de ander aan te kijken en te zeggen: 'Ik vind dit vervelend, wil je ermee stoppen?'

Vervolgens lopen ze naar een andere leerling die ze kunnen vertrouwen (een 'maatje', een 'buddy'). De leerling gaat samen met de buddy/ het maatje iets anders doen. Als het pestgedrag op deze manier zich niet oplost, dan gaat de leerling samen met zijn maatje naar de juf of meester.

Tijdens het oefenen van dit rollenspel wordt ook geoefend met het beheersen van impulsen. Sommige medeklasgenoten (rode pet) hebben de neiging om te giechelen om het grensoverschrijdend gedrag van de uitdager. Aan deze leerlingen wordt duidelijk gemaakt dat dit giechelgedrag het pestgedrag van de uitdager versterkt. Ze geven als het ware 'benzine' aan een vervelend lopend motortje. De leerlingen leren geen voeding (benzine) meer te geven aan vervelend gedrag. Zo oefent niet alleen de gepeste, maar ook de omstander.

De pestposter helpt hierbij als ondersteuning voor wat een kind doet en zegt:

- 'Wil je ermee stoppen? Ik krijg een naar gevoel van jouw gedrag. Ik vind het vervelend dat je dit (schelden, achterna roepen, slaan enz.) doet'.
- 'Wil je er niet mee stoppen? Meen je dat?'
- Zorg ervoor dat jezelf geen benzine geeft. Ga je reageren dan wordt het alleen maar erger.
- 'Zoek het uit. Hier heb ik geen zin in'.
Je haalt je schouders op en gaat weg bij vervelend gedoe. Zoek een maatje, doe iets gezelligs, maak een kletspraatje met iemand anders. Op die manier kom je meestal van pesters af. Je blijft rustig, je blijft eigen baas (je laat je niet bepalen door een vervelend persoon) je doet als de witte pet.
- Stopt het niet? Dan ga je naar de leerkracht/het gezag. Deze grijpt in.

Tijdens de kanjerlessen leert het kind op verschillende manier om te gaan met situaties en er in de praktijk mee te oefenen. De juf of meester is er altijd wanneer het bij een kind nog niet helemaal lukt. Duidelijk mag zijn dat er in de onderbouw meer afhankelijkheid is van de leerkracht en richting de bovenbouw de verantwoordelijkheid van de leerling toeneemt.